

**ВИЩА ОСВІТА НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ УКРАЇНИ В РЕАЛІЯХ
НАЦИСТСЬКОГО «НОВОГО ПОРЯДКУ»
(НА МАТЕРІАЛАХ ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ,
СТАЛІНСЬКОЇ ТА ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)**

У статті на основі архівних матеріалів розглядається діяльність вищих навчальних закладів на території Східної України в роки нацистської окупації. Доводиться, що політика окупаційної влади у галузі вищої освіти обумовлювалася прагматичними цілями нацистів і цілеспрямовано підривала систему освіти.

Ключові слова: вища освіта, нацистський «новий порядок», вищий навчальний заклад, викладач, студент.

Вища освіта розуміється як один з ключових чинників розвитку нації, а стан вищої освіти є важливим показником характеру діяльності політичного режиму. Тому у дослідженнях складного комплексу проблем, пов'язаних з нацистським окупаційним режимом в Україні за часів Великої Вітчизняної війни, питання реалізації політики окупаційної влади щодо вищої освіти посідають особливе місце. У царині вищої освіти яскраво виявилася гостра ідеологічна боротьба, що розгорнулася в той час між нацистською і радянською тоталітарними системами. У зв'язку з цим заслуговує на увагу проблема функціонування в роки нацистської окупації вищих навчальних закладів Східної України. Вивчення регіональної специфіки нацистської освітньої політики у кінцевому підсумку дозволить глибше зрозуміти і розкрити сутність нацистського окупаційного режиму на всій території України.

Проте у сучасній українській історіографії Великої Вітчизняної війни ще й досі розробка питань історії освіти значно відстає. Тільки останнім часом з'явилися дослідження, які розглядають специфіку окупаційної політики у галузі освіти на регіональному рівні. Діяльність навчальних закладів періоду нацистської окупації на території Східної України знайшла відображення в працях А. В. Скоробогатова [1], Д. М. Титаренка [2], В. А. Нестеренка [3] і О. В. Потильчака [4]. Автори зробили значний внесок у розробку освітньої тематики, проте питання реалізації нацистської політики щодо вищої освіти на території регіону висвітлено лише схематично – вичерпного аналізу зазначеної проблеми в даних працях не міститься.

Отже, зазначена проблема не була предметом спеціального дослідження і потребує подальшого вивчення на основі сучасних концептуальних положень та архівних джерел. Джерельною базою роботи є документи фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та державного управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державних архівів Донецької, Луганської та Харківської областей, в яких містяться розпорядження та накази окупаційної влади, звіти органів освіти та вищих навчальних закладів про хід роботи у даний період, матеріали окупаційної періодичної преси, що висвітлюють діяльність вузів регіону. Географічні межі дослідження охоплюють територію сучасних Ворошиловградської (нині Луганської), Сталінської (нині Донецької) і Харківської областей, що в роки нацистської окупації входили до складу так званої військової зони і мали певні особливості запровадження окупаційної політики. Хронологічні межі роботи обумовлені періодом нацистської окупації регіону (1941–1943 рр.). Метою даної статті є дослідження особливостей запровадження нацистської окупаційної політики щодо вищої освіти на території Східної України.

На окупованій території України нацисти не планували відновлення мережі вищих навчальних закладів, оскільки передбачалося, що всі керівні посади займатимуть німецькі фахівці. Широковідома думка А. Гітлера про те, що вища освіта в Україні повинна бути

заборонена. Користуючись цими настановами, військова та цивільна окупаційні адміністрації видавали розпорядження про заборону діяльності вузів. Так, постанова командування оперативного тилу Вермахту в Україні від 29 грудня 1941 р. забороняла «високі» навчальні заклади на території оперативного тилового району, до якого і входила значна частина Східної України [5, 549–550].

Але військово-політичні та соціальні реалії досить скоро змусили окупантів переглянути свою політику щодо вищої освіти. На території військової зони, де загальне адміністративне керівництво належало Вермахту, скупчення великих військових контингентів та потреба у кваліфікованій робочій силі для підприємств потребували порозуміння з місцевим населенням і підготовки необхідних кадрів, в тому числі і вищої кваліфікації. Крім того, традиційно високий рівень освіти місцевого населення також давався взнаки, що визнавали й окупанти. Так, один з керівників зондерштабу «Наука» в Україні Браун у своєму листі до райхсміністерства Сходу наголошував: «Якби українці були б чимось на зразок неписьменного негритянського племені, то в нас не було б жодних підстав нав'язувати їм вищу освіту. Але ... вони мали в своєму розпорядженні хоча й зрідлий через війну прошарок людей вищого інтелектуального рівня...» [6, 9]. З огляду на гострий дефіцит кадрів вищої кваліфікації, А. Розенберг 21 січня 1942 р. видав розпорядження, згідно з яким було дозволено роботу медичних, ветеринарних, сільськогосподарських та природничих факультетів ліквідованих вузів та реорганізацію їх в самостійні інститути [2, 20].

Але це не означало, що окупанти відмовилися від своїх планів, вони зовсім не збиралися сприяти широкому доступу місцевого населення до вищої освіти. Якщо до війни в регіоні діяло 49 вищих навчальних закладів (тільки у Харкові, що був одним з найбільших вузівських центрів УРСР, працювало 34 вузи) [7, 44–45], то під час окупації в регіоні лише декілька вищих навчальних закладів частково відновили свою роботу, а кількість студентів в них була незначною. Переважна більшість вузів під час окупації перебувала у стані так званої консервації або ж взагалі була закрита.

Питаннями освіти місцевого населення після окупації регіону займалися допоміжні цивільні органи влади, до складу яких входили відділи освіти. Вони формувалися з фахівців, що працювали в системі освіти до окупації. У складних умовах війни ці люди прагнули відродити мережу освітніх закладів, в тому числі і вищих. Звичайно, такі плани вимагали санкції німецької окупаційної влади і часто наштовхувалися на протидію останньої. Проте на початковому етапі окупації військові, принаймні, не заважали відкриттю навчальних закладів.

Так, за ініціативою референтури мистецтв відділу освіти Харківської міської управи вже наприкінці 1941 р. у Харкові поновила діяльність консерваторія. За свідченням документів, консерваторія являла собою вищий навчальний заклад «комбінатного типу», що складався з музичної школи для дітей і власне консерваторії, яка мала два відділи: молодший з трирічним терміном навчання і старший з чотирирічним терміном навчання [8, 1]. Молодший відділ прирівнювався до середнього музичного навчального закладу і готував для вступу до старшого відділу консерваторії.

Старший відділ консерваторії готував таких спеціалістів з вищою музичною освітою: композиторів, диригентів опери і симфонічного оркестру, солістів-інструменталістів, оперних та естрадних співаків, істориків-теоретиків музики, церковних диригентів, а також музичних педагогів для загальноосвітніх шкіл. Бажаючи підкреслити національний характер навчального закладу, Харківська міська управа 3 квітня 1942 р. присвоїла «Харківській національній консерваторії... ім'я М. В. Лисенка з нагоди 100-річчя з дня його народження». Ця подія мала суто пропагандистське значення. Асигнування на утримання консерваторії з міського бюджету практично не виділялися, існувала вона в основному за рахунок оплати студентами навчання та прибутків від концертів [9, 18; 8, 1–2; 10, 9; 11].

У консерваторії станом на 15 січня 1943 р. було п'ять кафедр, на яких працювало

40 викладачів, з них 12 професорів і 7 доцентів [12, 7]. Але, незважаючи на рівень кваліфікації педагогічного персоналу, оплата їх праці була низькою. Студентський контингент формувався переважно за рахунок тих, хто навчався в консерваторії до окупації. На середину січня 1943 р. тут налічувалось 237 студентів. Кількість студентів на молодшому відділі більше ніж втричі перевищувала кількість студентів на старшому. Крім того, більшість студентів проходила підготовку за виконавськими спеціальностями (88 % від загалу). Навіть на старшому відділі лише 13 студентів (23 %) мали стати диригентами та істориками-теоретиками музики. З цього видно, що новій владі в першу чергу потрібні були саме виконавці музичних творів [12, 3, 7].

Практична спрямованість діяльності консерваторії підтверджується й тим, що студенти та викладачі консерваторії вели активну концертну діяльність. Виконували вони в першу чергу твори німецьких композиторів, а також українських класиків. Провідним завданням консерваторії було влаштування концертів у частинах німецької армії, дислокованих у Харкові та регіоні. Так, лише протягом 4 місяців консерваторією та іншими художніми колективами міста було дано для німецьких вояків понад 200 концертів [9, 62].

Слід відзначити, що Харківська консерваторія поновила свою роботу навіть під час другої окупації Харкова. Можна припустити, що така увага з боку німецького командування до консерваторії пояснюється тим, що діяльність вищого навчального закладу була частиною ідеологічної війни з Радянським Союзом. Сам факт існування консерваторії та концертна діяльність її студентів, у ході якої пропагувалася німецька культура, розглядалися окупантами як засіб ідеологічного впливу на свідомість місцевого населення. Поряд з цим діяльність консерваторії сприяла підняттю бойового духу німецьких солдат, вирішенню проблем релігійної політики на окупованій території.

Харківською міською управою з дозволу німецького командування була зроблена спроба відновити діяльність ще одного навчального закладу культури – художнього інституту. З цією метою в квітні 1942 р. з міського бюджету було виділено 10 тис. крб. (це була досить скромна сума на той час) [9, 25]. Проте адміністрації влітку 1942 р. вдалося налагодити роботу лише живописної і скульптурної майстерень, які, за словами одного з викладачів, матеріально підтримували студентів і педагогів. 6 жовтня 1942 р. нарада у справах художнього інституту ухвалила рішення про початок його навчальної роботи. Але на цей момент у інституті нараховувалось лише 10 студентів на 19 викладачів. За таких умов навчання довелося проводити в студійній формі, тобто навчальний процес у інституті мав суто практичний характер. З часом ситуація мало змінилася: на 1 січня 1943 р. у художньому інституті навчалось лише 25 студентів [9, 6–9; 13, 10; 14, 49 зв.]. Значною мірою це було пов'язане і з платністю навчання (стипендій студенти не отримували). Як і консерваторія, художній інститут в основному існував за принципом самооплатності. Хоча офіційно метою відкриття інституту оголошувався розвиток української культури, мистецтва і підготовка мистецьких кадрів вищої кваліфікації, це був лише вдалий пропагандистський хід. Головним було обслуговування німецької армії, виготовлення релігійних зображень, літографічних планів, портретів гітлерівських вождів, агітаційних плакатів, повноцінного ж навчання студентів під час окупації організовано не було [14, 46].

Система сільськогосподарського шкільництва являла собою окрему структуру, безпосереднє керівництво якою здійснювалося військово-господарською адміністрацією. Восени 1942 р. на базі Харківського сільськогосподарського інституту була відкрита вища агрономічна школа з трирічним терміном навчання, яка мала два факультети: агрономічний і механізації сільського господарства. У «Маріупільській газеті» зазначалося, що «...навчальні плани складено на основі Берлінського сільськогосподарського інституту... Тому поряд із спеціальними навчальними дисциплінами викладаються і філософські науки» [15]. При навчальній установі діяли підготовчі курси. Слід зазначити, що діяльність вищої агрономічної школи було відновлено і під час другої

окупації Харкова, про що свідчать діловодні документи, а також матеріали окупаційної преси [16; 17; 18].

У Ворошиловграді з метою забезпечення селекційної бази для сільського господарства владою була зроблена спроба розгорнути діяльність частини підрозділів Ворошиловградського сільськогосподарського інституту [19]. Така увага окупантів до сільськогосподарських навчальних закладів пояснювалася, в першу чергу, винятковим значенням для окупантів сільського господарства, яке мало забезпечити армію продовольством.

У 1942–1943 рр. у Сталіно на базі Сталінського медичного інституту діяли медичні курси для колишніх студентів-медиків старших курсів [20]. Після п'ятимісячного навчання та складання іспитів курсанти мали отримати «тимчасові дипломи». Метою організації навчання тут офіційно було оголошено збереження медичного інституту як навчального закладу і науково-дослідної установи і надання можливості студентам закінчити освіту [21]. Незважаючи на те, що навчанням із самого початку планувалося охопити студентів 4-го і 5-го курсів, матеріали окупаційної преси дозволяють установити факт навчання лише студентів-п'ятикурсників. Курси розпочали роботу 2 листопада 1942 р., керував ними А. А. Гензель, навчальну частину очолював професор А. О. Войнар. На кінець грудня курси відвідувало 106 осіб [22], викладали колишні професори і доценти медичного інституту. Основна увага приділялася практичним заняттям, які щотижня проходили у лікарнях міста, крім того, декілька разів на тиждень студентам читалися лекції з хірургії, інфекційних захворювань, госпітальної терапії, акушерства та гінекології, офтальмології, отоларингології, а решту часу приділяли практичним заняттям [23]. Тим, хто навчався, надавалися деякі пільги. Так, студенти забезпечувалися продовольчими картками, їм було дозволено користуватися електричним освітленням [24]. Більшість слухачів проходила навчання без відриву від виробництва, а за студентами, які працювали на периферії, зберігалися робочі місця і 50 % одержуваної ними платні [25]. У газетній публікації від 14 лютого 1943 р. повідомлялося про те, що «днями відбудеться випуск 100 лікарів» [26]. Подальша доля цієї установи невідома, але саме її існування суперечило німецькій офіційній політиці в галузі освіти. Імовірно, що влада пішла на це тільки через вкрай складну епідеміологічну ситуацію в регіоні.

Якщо відкриття вищезгаданих навчальних закладів не викликало особливих заперечень з боку німецької влади, то питання про відкриття вищих навчальних закладів, які готували технічні кадри, вирішувалося значно важче. Використовуючи нечітку позицію окупантів у цьому питанні, до появи розпорядження німецького командування «Про шкільництво у військовій зоні» [27, 368] діячі Харкова здійснили спробу відкрити політехнічний інститут на базі колишніх технічних вузів: інженерно-будівельного, механіко-машинобудівельного, хіміко-технологічного й електротехнічного. 29 листопада 1941 р. відбулося перше засідання ради інституту [28, 1–4]. Цей заклад проіснував, принаймні, до середини травня 1942 р. Але даних про здійснення тут навчання студентів нами не знайдено. Згодом інститут було ліквідовано у зв'язку з реалізацією вищезгаданого розпорядження військового командування.

З такої ж причини не було реалізовано ще один проект, який був запропонований директором колишнього Харківського інженерно-економічного інституту В. Раснком у травні 1942 р. Проект передбачав об'єднання восьми колишніх вузів Харкова і створення на їх базі комерційного інституту для підготовки фахівців у сфері економічної діяльності. У документах також є згадки про існування у Харкові педагогічного, інженерно-економічного інститутів та інституту фізичної культури [29, 13; 30, 1–2]. Проте ніяких даних про кількість студентів, викладачів, особливості навчальної роботи у цих навчальних закладах нами не знайдено.

Складовою проблеми нацистської окупаційної політики в галузі вищої освіти є питання викладацьких кадрів. Становище цієї категорії населення на всій території України під час окупації можна визначити як дуже важке. Інтелігенція, і освітяни зокрема,

чисе існування як духовної еліти народу суперечило колонізаторським намірам нацистів, була найголовнішим об'єктом гітлерівського геноциду в Україні. Особливо це стосується української радянської інтелігенції, ставлення до якої найчіткіше сформулював начальник штабу Вермахту Ф. Гальдер: «Створена Сталіним інтелігенція має бути знищена» [31, 267]. Дещо м'якшою була позиція окупантів щодо старих зрусіфікованих і українських національно налаштованих кадрів, їм надавалася перевага при працевлаштуванні.

У зв'язку з тим, що мережа вищих навчальних закладів у Східній Україні була майже повністю зруйнована, працювати за фахом могла лише незначна частина викладачів. Науково-педагогічна інтелігенція опинилася в ще більш складному становищі, ніж учителі шкіл. Освітняни, що змогли працевлаштуватися, одержували невелику платню, норми забезпечення педагогів продуктами харчування були мізерними, але й вони фактично не виконувалися. Так, заступник директора Харківської консерваторії отримував лише 500 крб. на місяць (до речі, його зарплата дорівнювала зарплаті доглядача будинку) [9, 5]. Якщо порівняти рівень прибутків педагогів з цінами на ринку, то виявляється, що викладачі залишалися за межею бідності. Так, у серпні 1943 р. ціна 1 кг хліба в Сталіно становила 75 крб., у Харкові ціни були ще вищими. Крім того, через скорочення дотацій на освіту з фондів управ весь час проводилися скорочення педагогічних штатів. Пенсії педагогам-пенсіонерам не виплачувалися. Тому багато хто з цих людей, щоб врятуватися від голоду, займалися городництвом, ремісництвом, продаючи на базарах речі власного виробництва. Інші продавали свої бібліотеки, йшли до села, щоб обміняти останні речі на харчі. Ті освітяни, які змогли пережити жахливі роки окупації, дійшли крайньої межі зубожіння й голоду. Так, доктор медичних наук, професор Л. П. Ніколаєв разом із дружиною і донькою під час окупації Харкова жили виключно за рахунок продажу власних речей. За даними Харківського обкому КП(б)У, ці люди були вкрай виснажені, а вдома в них не залишилося навіть меблів. Жертвами голоду, хвороб, розстрілів тільки в Харкові стали два академіки, 21 професор університету, 56 доцентів і викладачів [32, 87]. У Сталіно 7 вересня 1943 р. окупанти живцем спалили в одному з житлових будинків викладачів Донецького індустріального інституту з дітьми і дружинами (понад 100 осіб) [33, 21].

Фізичні страждання посилювалися моральним приниженням з боку окупантів, які прищеплювали населенню зневажливе ставлення до інтелігенції. Зазначені факти яскраво демонструють ставлення нацистів до української науково-педагогічної еліти та справи організації вищої освіти населення.

Таким чином, можна зазначити, що під час окупації Східної України в результаті цілеспрямованої політики нацистів вища освіта перебувала у стані глибокого занепаду, що виявилось у майже повній ліквідації вищих навчальних закладів. Існування певних регіональних особливостей у політиці щодо вищої освіти, які проявилися перш за все у відкритті мистецьких вищих навчальних закладів, торкалося лише питань тактики (способу досягнення мети), що аж ніяк не впливало на генеральну лінію окупантів щодо освітньої політики на захоплених територіях, спрямовану на обмеження доступу молодого покоління до освіти і зниження інтелектуального рівня нації. Це яскраво виявилось й у ставленні загарбників до представників науково-педагогічної інтелігенції. Певні «поступки» нацистів у справі відкриття вузів були частиною добре продуманої окупаційної політики і пояснюються суто прагматичними прагненнями окупантів.

З огляду на багатогранність і об'ємність зазначеної теми, дослідження не претендує на вичерпний аналіз усіх її аспектів. Тому деякі проблеми розглядалися лише побіжно, а частина питань може бути предметом окремих наукових розвідок.

Література

1. Скоробогатов А. В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 36 с.
2. Титаренко Д. М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – Донецьк, 1998. – 19 с.

3. Нестеренко В. А. Професійна освіта у військовій зоні України у 1941–1943 рр. // Сумська старовина. – 2002. – № 10. – С. 102 – 110.
4. Потильчак О.В. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944): політика і тактика агресора. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 36 с.
5. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В.Косик. – Париж–Нью-Йорк–Львів: Наукове товариство ім. Т. Г.Шевченка, 1993. – 659 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України. – Ф.КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 274.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 7.
8. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 228.
9. Там само. – Оп. 3. – Спр. 75.
10. Там само. – Оп. 4. – Спр. 234.
11. Нова Україна. – 1942. – 21 березня.
12. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 237.
2. Там само. – Спр. 144.
3. Там само. – Спр. 168.
2. Маріупільська газета. – 1942. – 15 жовтня.
3. Маріупільська газета. – 1943. – 19 серпня.
4. Нова Україна. – 1943. – 23 травня.
5. Нова Україна. – 1943. – 16 червня.
6. Державний архів Луганської області. – Ф.Р-1755. – Оп. 1. – Спр. 1.
7. Державний архів Донецької області. – Ф.Р-1612. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. Донецкий вестник. – 1942. – 25 сентября.
9. Донецкий вестник. – 1942. – 29 декабря.
10. Стёпкин В. П. История Донецка: Историко-краеведческий очерк. – Донецк: Апекс, 2004. – 486 с.
11. Титаренко Д. М. Стан освіти на Донеччині в 1941 – 1943 рр. (за матеріалами окупаційної періодичної преси) // Схід. – 2000. – №1 (32). – С. 61 – 63.
12. Нова Україна (м. Харків). – 1943. – 20 січня.
13. Донецкий вестник. – 1943. – 14 февраля.
14. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів/ НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – Львів: б. в., 1997. – Т. 1. – 382 с.
15. ДАХО. – Ф. Р-3527. – Оп. 1. – Спр. 2.
16. Там само. – Ф. Р-3076. – Оп. 1. – Спр. 2.
17. Там само. – Спр. 19.
18. Проектор Д. М. Фашизм: Путь агрессии и гибели. – М.: Наука, 1985. – 324 с.
19. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х книгах. – Кн. 3. Білокінь С. І., Бойко О. Д., Брега Г. С. та ін. – К.: Ін-т історії України, 1994. – 153 с.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 12.

Аннотация. Быстрая М. А. Высшее образование на территории Восточной Украины в реалиях нацистского «нового порядка» (на материалах Ворошиловградской, Сталинской и Харьковской областей). В статье на основе архивных материалов рассматривается деятельность высших учебных заведений на территории Восточной Украины в годы нацистской оккупации. Обосновывается, что политика оккупационных властей в сфере высшего образования была обусловлена прагматическими целями нацистов и целенаправленно подрывала систему образования.

Ключевые слова: высшее образование, нацистский «новый порядок», высшее учебное заведение, преподаватель, студент.

SUMMARY. Bystra M. O. THE HIGHER EDUCATIONAL SYSTEM OF THE WESTERN UKRAINE DURING THE ACTIVITY OF «THE NEW ORDER» (IN VOROCHILOVGRADSKAJA, AND STALENSKAJA REGIONS). The article is devoted to the activity of higher educational establishments of eastern Ukraine during Nazi occupation. It has been proved, that the occupation policy in higher education system of Ukraine was conditioned by pragmatical ends of the Nazism and

purposeful blow of the higher education system.

Key words: *a higher education, Nazi, «The new order», higher educational establishment, a teacher, a student .*

Надійшла до редакції 15.10.2010 р.